

*Teper' tak malo grekov v Lenkingradie
Chto my slomali grecheskiju cerkov'...*

Josif Brodskij "Ostanovka v pustynie"

Amerikiečių žurnalistė, rašytoja, Rytų ir Vidurio Europos problematikos žinovė Ruth Ellen Gruber knygoje *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe* rašo apie dvidešimtaisiais dvidešimtojo amžiaus metais Vienoje išleistą Hugo Bettauerio romaną, pavadintą *Die Stadt ohne Juden*. Šis romanas, toliau rašo Gruber, iš karto tapo bestseleriu: per nepilnus metus buvo parduota ketvirtis milijono egzempliorių, knygos pagrindu buvo pastatytas filmas, knyga buvo išversta į daugelį Europos kalbų (1923 metais – į lenkų kalbą, net keli leidimai; 1926 – į anglų), netrukus ir Vokietijoje pasirodė Arturo Landsbergerio knyga *Berlin ohne Juden*.

Romane *Die Stadt ohne Juden* Hugo Bettaueris pasakoja tuo metu, pasak Gruber, greičiau *science fiction* istoriją apie Vienos žydus, kuriems palikus Austriją (po parlamento priimtų įstatymų dėl visų žydų išvayavimo), pradeda merdėti kultūrinis Vienos gyvenimas: laikraščiai net trenkia nuoboduliu, tuštėja kavinės, tyla intelektualinės diskusijos, bankrutuoja restoranai, kurortai, galiausiai šalies ekonomiką ištinka krizė. Gruber cituoja vieno Bettauerio romano herojaus žodžius: “Be žydų Viena eina šuniui ant uodegos. [...] Vienos gyventojai, ar jūs to nematote. Po dvejų, trejų metų gražioji, ištaigingoji, kultūros kupina senoji mūsų sostinė taps pasigailėjimo verta skylė”. Galiausiai rasinis įstatymas atšaukiamas ir romanas baigiasi *happy end'u* – pirmojo jauno žydo grįžimu į Viena, kurį prie garsiosios vienos Rotušės susirinkusi minia, entuziastingai sveikina žodžiais: “Tegyvuoja, tegyvuoja!”, o miesto meras neslepia susijaudinimo ir nuoširdžiai apkabinęs jaunąjį žydą, sako: “Mylimas mano žyde”.

1923 metais Europoje galima buvo pasišaipyti iš krikščioniškosios visuomenės, buvo galima kalbėti apie tai su ironija ar net sarkazmu. Šiandien, po 6 milijonų Europos žydų išžudymo¹, deja, visa tai tapo graudžia, gyvenimo rasine ir religine prasme beveik vienalytėse valstybėse realybe. Leiskite pacituoti Josifą Brodskį: “Tak malo nynche v Leningradie grekov/da i voobshche v nie Griecii ich malo”.

2002 metais išleista Gruber knyga skirta žydų kultūros be žydų atgimimui Europoje. Atgimimui, atsiradusiam iš skausmingo kažkada drauge gyvento

¹ Apie tai, kaip prieta prie “Europos ohne Juden” rašo Zygmunt Bauman knygoje “Modernity and the Holocaust”, Zygmunt Bauman “Nowoczesność i Zagłada”, Warszawa, 2009, psl. 53

gyvenimo su tais, kurių šalia jau nebėra, ilgesio. Atgimimo Austrijoje, Vokietijoje, Čekijoje, Lenkijoje, Slovakijoje, Italijoje ir Slovėnijoje. Apie Lietuvą autorė nerašo.

Pavilny domininkonių vienuolyno vyresnioji slėpė kelis žydus. Jurekas Vilneris buvo jos numylėtinis – blondinas, mėlynos akys. Jiedu dažnai kalbėdavosi. Ji pasakodavo jam apie Dievą, jis jai – apie Marksą. O kai Jurekas išvažiavo į Varšuvos getą, iš kurio jau nebegrižo, paliko jai brangiausią daiktą, kurį turėjo – sąsiuvinį su eilėraščiais. Įrašydavo jame tai, kas jam labiausiai patikdavo ir kas – kaip jam atrodė – yra svarbiausia². Štai eilėraštis iš Jureko Vilnerio sąsiuvinio. Kas šio eilėraščio autorius, išsiaiškinti nepavyko ir ko gero jau nebepavyks:

*O po dienos kitos jau nebesusitiksim,
O po savaitės – jau nebesisveikinsim,
O kitą mėnesį – jau ir pamiršim vienas kitą,
Na o po metų – viens kito jau nebepažinsim.
Šaukia naktis virš juodos upės,
Pakėliau ją lyg karsto dangtį,
Klausyk – gelbėk mane,
Klausyk – myliu tave,
Girdi – jau per toli...³*

Tai žydo atmintis.

Neseniai vienas vidurinėsios kartos lietuvių rašytojų tarė: “Tu žinai, prieš karą tie žydai buvo visur – mokyklose, universitetuose, politikoje ir mus visus laikė už gerklės”. Sustojau kaip įbesta, o Rašytojas, negreitai žingsniuodamas gatve, tęsė: “Gerai, kad jis pasidarbavo”. Staiga, pajutęs, kad neseku iš paskos atsigręžė, iš karto pamatė pasikeitusį mano veidą (įžvalgus, pastebi kiekvieną detalę – Rašytojas juk) ir kažkaip labai atsargiai, netgi jautriai paklausė: “Tu ką, žydė?”. Akyse pamačiau susidomėjimą, vyriškai vaikišką pasididžiavimą, kad va, pagaliau, ėmė ir pasakė, bet svarbiausia, kažkokią keistą baimę ir sumišimą.

² Hanna Krall, *Zdążyć przed Panem Bogiem*, Kraków, 2008, psl. 95

³ *ibidem*, psl. 96, eil. vertimas mano (R.R.)

Iš pradžių maniau: “Nori išprovokuoti”. Bet po akimirkos atsitokėjau: “Tu ką, nežinai, kas yra Holokaustas, kas yra Aušvicai? Kas vyko Vilniuje, Kaune, Paneriuose, Lietuvos miškuose, ką darė lietuviai, mūsų, tavo ir mano protėviai, kuriais taip didžiavomės, nes kovojo už mūsų laisvę? Tu ką nežinai, kas mums buvo atleista?”⁴

“O kas vyko, kas atleista?” – demonstratyviai beaistriu beveik statistiniu visuomenės balsu atsakė klausimu į klausimą.

Tai lietuvių atmintis.

Atmintis pasižymi keista savybe: jos yra tik tiek, kiek prisimenama, kiek ištraukiama iš praėjusių įvykių, perskaitytų knygų, prakalbėtų su kitu valandų, žiūrėtų filmų archyvo. Kiekvienas skaitymo, žiūrėjimo, pokalbio su kitu atvejis nėra pažinimo ir atpažinimo prasme neutralus – jis angažuoja, duoda akstiną ne tik minčiai, bet ir atminčiai. Individualiai ir kolektyvinei. Atminčiai, kuri gal ne tiek leidžia geriau pažinti istoriją, kažkokį faktą, kiek įgalina emocionaliai jį įsisavinti, o tuo pačiu išdrįsti užsikrauti ant pečių kito išgyventų įvykių ir kito prisiminimų našta, tokiu būdu paverčiant kito – tokią kitokią, tokią skirtingą – atmintį savo atmintimi.

Europoje darbas su atmintimi prasidėjo nuo klausimo apie save ir savo praeitį: “Tėti, o ką tu veikei per karą?”. Šis klausimas išjudino laviną kitų, apie kuriuos diskutuota ir vis dar diskutuojama tūkstantinėse auditorijose arba prie milijoninę auditoriją sutraukiančių televizijos ekranų. Šiame istorinės sąmonės evoliucijos ir atminties ieškojimo kelyje buvo praeiti beveik visi kalbėjimo apie Holokausto istoriją, atmintį, traumą ir pan. etapai: nuo tylėjimo, baimės kalbėti, tam tikrų klausimų vengimo, vėliau tam tikrų faktų kritikos, neigimo, iki tų faktų suvokimo, iki sugebėjimo suprasti tuos, prieš kuriuos nusikalsta, iki empatijos ir užuojautos, na ir galiausiai iki atgailos (moralinės ir materialinės kompensacijos, restitucijos ir pan., nors šie klausimai nėra šio pranešimo tema).

1996 metais Amerikoje pasirodžiusi, tada dar jauno mokslininko, o šiandien Holokausto studijose jau klasika tapusi Danielio Jonathano Goldhageno

⁴ “Tu nežinai, kas tau buvo atleista” – parafrazė iš Annos Achmatovos “Septintosios knygos”

knyga *Hitler's Willing Executioners. The Ordinary Germans and the Holocaust* dar tais pačiais metais buvo išversta į vokiečių kalbą. 150 tūkstančių egzempliorių vokiečiai išpirko per kelias dienas. Nežiūrint to, kad Holokausto problematika jau buvo įsitvirtinusi vokiškuose vadovėliuose, žiniasklaidoje (Niurnbergas, Eichmano procesas, televizijoje parodytas žymus 1977 metų amerikiečių režisieriaus Marvin Chomsky keturių serijų serialas *Holocaust*), mene ir literatūroje, taigi – teoriškai – ir visuomenės sąmonėje, ši knyga (vienų stipriai sukritikuota, kitų – apdovanota) vokiečiams sukėlė šoką. Visuotinė diskusija, kurioje netrūko ir elito, ir taip vadinamų *Ordinary Germans* ir argumentuotų, ir ne “už” ir “prieš”, lėmė, kad praėjus daugiau nei 50 metų po joje aprašomų įvykių, ši knyga tapo dar vienu esminiu žingsniu viešo ir atviro kalbėjimo apie atmintį, istoriją, jos nutylėjimą ir to priežastis, kelyje.

Panašią, o gal net ir emocionalesnę visuotinę diskusiją tik šį kartą Lenkijoje, sukėlė 2000 m. pasirodžiusi ir iš karto išpirkta Jano Tomaszo Grosso knyga *Sąsiedzi* (Kaimynai). Knygoje aprašomus faktus ir svarbiausią jų, kad Jedwabno kaime Rytų Lenkijoje 1941 m. niekieno neverčiami (kaip parodė vėlesnis tyrimas) kaimynai lenkai sudegino kaimynus žydus, komentavo visi: žymiausi istorikai, filosofai, bažnyčios tėvai, žurnalistai, amžininkai, menininkai. Knyga tapo kasdieninių ne tik elito, bet ir taip vadinamų paprastų kaimynų pokalbių, ginčų tema. Po šios visuotinės diskusijos, kurioje taip pat netrūko ir už, ir prieš, po politikų gestų, o svarbiausia, daugelio paprastų lenkų jų dialoge su žydais ištarto žmogiškojo “atsiprašau”, žymi visuomenės dalis išgyveno katarsį⁵.

Dėl laiko stokos neketinu pasakoti knygų ir plataus visuomenės debatų vienoje ir kitoje šalyje (apsiribojau tik šių dviejų, ypatingų Holokausto problematikoje šalių, pavyzdžiu) turinio ar to, kas išryškėjo paraštėse. Svarbu, kad šie faktai – pakartosi dar kartą: pogromuose ir žydų naikinime niekieno neverčiami ir nevykdydami niekieno įsakymų dalyvavo paprasti žmonės, kaimynai – buvo ištarti viešai. Svarbu, kad ilgai griauta tylėjimo siena pagaliau nugriuvo. Svarbu, kad galiausiai tos diskusijos ne tik parodė, kuriame demokratijos procesų raidos etape yra šių šalių visuomenės, bet ir tai, kaip – įgydamos kritinį požiūrį į savo tautas kaip neginčijamas totalitarinių sistemų aukas – jos traktuoja savo praeitį, kaip dirba su atmintimi ir kaip nuo amnezijos eina prie empatijos, nuo gal ir nesąmoningo nežinojimo prie žinojimo, na ir galiausiai prie autentiško susidomėjimo

⁵ Panašią diskusiją sukėlė ir J.T.Grosso 2007 m. Amerikoje išleista knyga “Fear”, kurios lenkiškas vertimas “Strach” (Baimė) pasirodė 2008 m.

atgimstančia žydų kultūra, prie autentiškos draugystės su dažnai nedidele grupele tose šalyse gyvenančių žydų ir prie to, kad atmintis, kad draugystė įpareigoja.

1985 metais pasirodžiusiame Claudio Lanzmanno filme *Shoah* Janas Karskis (II Pasaulinio karo metais Lenkijos vyriausybės išveivijoje pasiuntinys) stengiasi, bet neištengia (nes galiausiai nutyla) papasakoti apie dvi valandas trukusį apsilankymą Aušvice: “Tai nebuvo pasaulis, tai nebuvo žmonės, nebuvau vienas jų, nepriklausiau jiems, niekada nieko panašaus nemačiau, niekas anksčiau nebuvo aprašęs tokios realybės, nemačiau jokio dailės kūrinio, jokio filmo apie tai [...], ir taip grįžome namo”.

Nesigilindama plačiau į filosofinę ar net metafizinę tylėjimo⁶ ir kalbėjimo apie Holokaustą būtinybės problemą, į esminę etikos ir estetikos susidūrimo kalbant apie tai klausimą, dvi skirtingas – Paulio Celano ir Primo Levio – pozicijas ir du skirtingus, nors taip pat (savižudybe) pasibaigusius gyvenimus šiandien, kai jau daug kas aprašė ir daug kas filmuose ir meno kūrinuose parodė “tokią realybę”, norėčiau klausti.

Jeigu sunku besuskaičiuoti, kiek pasaulio bibliotekose yra knygų Holokausto, žydų istorijos, kultūros, santykių su kitomis tautomis, antisemitizmo tema, kiek po daugelio lietuvių visuomenės diskursą Holokausto, žydų, abipusių santykių tema kausčiusių metų dėl jau žinomų veiksnių (sovietinė ideologija, baimė, nenoras kalbėti apie savo kaltę ir iš to išplaukiantis tylėjimas⁷ etc.) jau padaryta Lietuvoje, iškyla grynai metodologinis klausimas, ką darome ne taip? Ir kodėl – stebint pritrenkiantį mūsų visuomenės abejingumą, vis nepakantesnį antisemitizmą, arba tai, kad taip sunkiai atkuriamą atmintis redukuojama iki paviršutiniško, stereotipų kupino neva žinojimo, taip lengvai pasiduodančio manipuliacijoms, netiesos skleidimui – šią, nedidelės saujelės, veiklą vainikuoja tam tikra prasme pralaimėjimas.

⁶ Aušvicas, sakė Alvinas Rosenfeldas nėra metafora. Aušvicas, sakė Elie Wiesel, neigia bet kokią literatūros formą, o romanas apie Aušvicą arba nėra romanas, arba jis ne apie Aušvicą.

⁷ žr. knygų “Šoa Lietuvoje”, “Garažas” ir kt. išleidimo metus

Ieškodama atsakymo į šį klausimą, paklausiau, kodėl Ruth Gruber, rašydama apie žydų kultūros atgimimą ir jį iššaukusį ilgesį Europoje, nerašo apie Lietuvą. Šiandien jau žinau, kad ne todėl, jog Lietuva paprasčiausiai nebuvo autorės susidomėjimo objektas, o todėl, kad Europa grįžta į atminties namus, o Lietuva ne, kad Europa ilgisi to, ką prarado, o Lietuvoje tokio ilgesio nėra. Ir kad atmintis taip ir lieka jų, o nežinojimas mūsų.

Bene svarbiausioje Holokausto studijų – *Modernity and the Holocaust* jos autorius, žymus sociologas Zygmuntas Baumanas, rašydamas apie Holokaustą, kuris nenustoja būti šių dienų visuomenės, šios civilizacijos ir šios kultūros problema, mini ir dvi pagrindines atminties apie Holokaustą marinimo priežastis: pirmoji – tai Holokausto redukavimas iki specialistinės disciplinos, kur mokslinis tyrimas apsiriboja vien tik specialistiniais institutais, fondais ar konferencijomis. [...]. Antroji yra susijusi su Holokausto retušavimu, kai žinios apie Holokaustą yra pateikiamos tik atitinkamų iškilmių proga. Tokį atminties marinimą Baumanas vadina “raminančiais moralę vaistais”, kuriuos labai noriai vartoja mūsų sąžinė.

Lietuviškai šios knygos neturime. Lietuviškai neperskaitysime ir kitų Holokausto bibliotekoje klasika tapusių knygų – Hannos Arrendt *Eichmanas Jeruzalėje apie blogio banalumą/banalybę*, Jean Amery *Jenseits von Schuldung Suhne...* (Už kaltės ir bausmės), Raul Hilbergo *The destruction of European Jews*, G.M. Kreno ir L. Rappoporto *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior* ir daugelio kitų, o net tokio populiarus italų filosofo kaip Giorgio Agambeno *Quel che resta di Auschwitz* ar skandalą Europoje sukėlusios Johathano Littello *Les Bienveillantes* (Maloningosios) etc⁸. Neturime net pačių svarbiausių ne tik šia, bet apskritai žydų ir jų kultūros Lietuvoje tema, tekstų antologijos. Nežinomas net komiksas *Maus*. Lietuvoje nebuvo parodyti (nei kino, nei TV ekranuose, nei kino mėgėjų klubuose) žymiausi Holokausto tema filmai: pirmiausia jau minėtas Claude Lanzmanno *Shoah*, Alaino Resnais *Nuit et brouillard*, Oskaru apdovanotas Marko Jonathano Harrisio *Ilgas kelias namo*, ar galiausiai sukritikuotas, nors nepaprasto populiarumo JAV (serialą pažiūrėjo 120 mln. žiūrovų) 1977 metais susilaukęs serialas *Holocaust*.

⁸ Knygų sąrašas milžiniškas

Lietuvos galerijos ir muziejai taip pat nesidomi ir nesiekia sudominti visuomenės nei Europoje nepraėjusiomis be dėmesio šiuolaikinio meno ir žydų kultūros, ir Holokausto temomis parodomis, bet ir tokių autorių kaip Sternas ir Baconas, Boltanskis ar Libera kūriniais arba bent jau jų reprodukcijomis. Niekas mums nepaaiškino ir Holokausto aukos, negalinčios papasakoti, kas jį ištiko, simboliu tapusio Hurbineko žodžių “massklo”, “matisklo” paslapties⁹. Na ir t.t. ir pan.

Štai taip ir pamirštame vienas kitą, štai taip ir nebepažįstam vienas kito, štai taip dingsta atmintis, štai taip suveši nežinojimas. Ir taip nustojame sveikintis, ir taip pradedame nebesusikalbėti.

Neseniai Lietuvoje pasirodė Jurgitos Šiaučiūnaitės-Verbickienės knyga “Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai”. Ši, kaip ir daugelis prieš ją pasirodžiusių¹⁰, nuostabiai išleista knyga buvo plačiau neaptarta, neprašyta, nepagirta ir nepapeikta, o nusėdo į bibliotekų lentynas visuomenės tiesiog nepastebėta. Panašus likimas ištiko ir angliškai išleistas “Lietuviškas sinagogas”, albumą, kuris leidžia pamatyti tikrąją to žodžio prasmę, ką praradome. Išleistų, bet taip ir likusių nežinomomis, netrukus tapsiančių nupigintomis, o po kurio laiko galbūt ir abejingai sumaltomis į dulkes, knygų, kuriančių lietuviškąjį ar lietuviškai leidžiamų knygų kanoną žydų ne vien Lietuvoje tema, sąrašą galima būtų tęsti¹¹. Todėl galbūt ir nepagrįstą, bet nerimą kelia ir tai, kad VU Judaikos centras, inicijuodamas neabejotinai reikalingus seminarus mokytojams, kuriais siekiama “pristatyti naujausius akademinis žydų istorijos ir kultūros Rytų Europoje (sic! – R.R.) tyrinėjimus [...] suardė iki tol Lietuvoje įsitvirtinusių tendenciją aptarti tik Holokausto problematiką [...]”. Galbūt todėl net ir knyga apie žydus LDK neleidžia pabėgti nuo įtarimo šešėlio, kad rašant apie žydus “laike be laužų”, kaip buvo vadinama bendra Lietuvos ir Lenkijos valstybė, vėl galbūt ir vengiama kalbėti apie žydų naikinimą Lietuvoje. Juolab, kad net kultūrinėje žiniasklaidoje skaityti apie Rytų

⁹ Apie Hurbineką pirmasis rašė Primo Levis

¹⁰ Pavyzdžiui, lietuviškai pasirodęs vienas svarbiausių tiek dokumentine, tiek filosofine ir literatūrine prasme liudijimų Primo Leviso *Ar tai žmogus*

¹¹ Išimtį sudaro tik tokios knygos kaip N.G.Finkelsteino “Holokausto industrija”, kuri – kaip ir kitos panašios knygos, be abejonės, yra verta diskusijos, bet tik tuo atveju, jeigu žinome platų kontekstą. O Lietuvoje, deja, bet plačios Holokausto temos kontekstas, žinomas nėra

Europos žydų didžia dalimi tokius panašius į Lietuvos žydų likimus skaityti neteko. Na o sutikti su teiginiu, kad Lietuvoje jau yra įsitvirtinusi tendencija aptarti tik Holokausto problematiką, sutikti tiesiog neįmanoma. Nes stebint tylinčius mūsų vis dar autoritetus, aiškiai pastebima, kad Holokaustas, pasak Baumano, nepateko į visuomenės teorijos ir praktikos centrą, kad vienintele įsitvirtinusi tendencija Lietuvoje ir toliau lieka užmiršimas ir nežinojimas.

Atmintis ir jos gražinimas (bei formavimas) valstybės piliečiams – tai didele dalimi taip pat ir valstybės politikos uždavinys. Tai, ką individuali atmintis įsisavina ir stengiasi išsaugoti, priklauso ne tik nuo individualių pastangų ir valios, bet ir išorinio konteksto, socialinių ir kultūrinių sąlygų. Be valstybės pagalbos tiek individuali, tiek ir visuomenės atmintis bei darbas su ja dažnai yra bergždžias (ką galime stebėti iš daugelio dar prieš kelerius metus gana sėkmingai veikusių, o šiandien dėl valstybės dėmesio stokos merdėjančių nevyriausybinų organizacijų).

Todėl mūsų valstybės vis dar autoritetai – prezidentas, premjeras, bažnyčio tėvai, inteligentai – viešai, pabrėžiu viešai turėtų kalbėti ne tik apie mūsų Garažą (garažus), ne tik apie tai, kad blogis buvo ir yra banalus, kad jis buvo ir yra racionalus¹², bet ir apie tai, kad ne tik tylėjimas, bet net kruopščiausiai moksliskai atkurta ir gražinta visuomenei istorija nepateisina fakto, jog žmogžudystė yra žmogžudystė. Tik toks kalbėjimo ir bendravimo su visuomene būdas aiškiai parodys, kad valstybės autoritetus motyvuoja toks švarus argumentas kaip sąžinė ir moralinė pareiga.

Suprantu, kad lengva pasakyti, sunkiau padaryti, bet kai jau “pakėlę karsto dangtį” atliksime Cicerono Simonido darbą, kai mūsų žinias apie jų atmintį paversime savo atmintimi, kai išsilaisvinsim iš kaltės, gėdos, tylos ir nežinios, kai galiausiai galėsime pasakyti kaip senovės graikai “Oida, mačiau, žinau”, kai suvoksime, koks yra etinis to žinojimo tikslas ir kas mums buvo atleista, tada, gal tik tada vėl sugrįšime į tėvynę be laužų, į bendros atminties įtakę. Ir gal dar neišdrįsime entuziastingai šaukti: “Tegyvuoją, tegyvuoją”, tačiau tada, gal tik tada mūsų lūpos išduos genantį į

¹² Iš Cezary Wodziński korespondencijos su Zygmuntu Baumanu, Cezary Wodziński “Między anegdotą a doświadczeniem”, Gdańsk, 2007, psl. 191

atminties namus mūsų sielų ilgesį ir pasakys: “Šalom. Kada vėl susitiksim. Pasiilgau...”.

Ilgėtis, kaip pateikiama “Dabartiniame lietuvių kalbos žodyne”, tai jausti slegiančią nuotaiką ko nors laukiant ar pasigendant. Semantiniame ilgesio lauke esantis “laukti”, kaip teigia tas pats žodynas – tai “būti kur nors, tikintis ką nors atvykstant”. Na o “pasigesti” – tai “pastebėti trūkstant ko nors turėto”.

*Kai džiaugiatės, pažvelkite giliai į savo širdį ir pamatysite, kad tik tai, kas pripildė ją liūdesio, dabar užlieja ją džiaugsmu.
Kai liūdite, ir vėl pažvelkite giliai į savo širdį ir suprasite, kad tikrai verkiate dėl to, kas kadaise teikė jums džiaugsmą¹³.*

¹³ Khalil Gobran, citata iš: Fatos Lubonja “Nostalgia”, “Nostalgia i ból”, Wolowiec, 2002